

7. Хасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М., 1977. – С.19.
8. Чотонов У История Отечества – Б., 2018 – С.113.

QO‘QON XONI MUHAMMAD ALIXON VA AMIR NASRULLOXONNING SIYOSIY KURASHI TARIXIDAN

Qosimov X.K.

NamDU tarix mutaxassisligi magistranti,
Pop tumani 16-sonli DIMI tarix fani o‘qituvchisi
olimpiada16dimi@umail.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qo‘qon-Buxoro o‘rtasidagi ziddiyatlar, ularni keltirib chiqargan sabablar, Qo‘qon xoni Muhammad Alixon va Buxoro amiri Nasrulloxonning siyosiy kurashi, Qo‘qon xonligini egallanishi va uning salbiy oqibatlari haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘z va iboralar: Muhammad Alixon, amir Nasrulloxon, Amir Umarxon, Ismoil Hoji, O‘ratepa, Xo‘jand, Podshohxon oyim, Muhammad Halil Sohibzoda

Аннотация: В данной статье представлена информация о конфликтах между Коканд и Бухарой, их причины, политическая борьба Кокандского хана Мухаммада Алихана и Бухарского эмира Насрулла-хана, оккупации Кокандского ханства и ее негативные последствия.

Ключевые слова и фразы: Мухаммад Алихан, эмир Насруллахан, эмир Умархан, Исмаил Хаджи, Ура-тюбе, Ходжент, Подшаххан, Мухаммад Халил Сахибзаде

Annotation: This article provides information about the conflicts between Kokand and Bukhara, the reasons of those conflicts, the political struggle of the Khan of Kokand Muhammad Ali Khan and the Emir of Bukhara Nasrullah Khan, the occupation of the Khanate of Kokand and its negative consequences.

Key words and phrases: Muhammad Ali Khan, Nasrullah Khan, Amir Umar Khan, Ismail Haji, Uratapa, Khojand, Podshah Khan, Muhammad Halil Sahibzada

O‘zbekiston tarixi fanida ziddiyatlarga boy, manbalar tahlili keng qamrovli, teran mulohaza orqali yondashuvni talab qiladigan Markaziy Osiyo xonliklari davri muhim ahamiyatga ega. Tarixdan ma’lumki, ba’zi vaqtlarda xonliklar o‘rtasida do‘stona, ittifoqchilik munosabatlari hukm surgan bo‘lsada, XIX asrlarda birinchi yarmiga kelganda Buxoro amirligining O‘rta Osiyoda yetakchilik qilishga intilishi, Qo‘qon xonligi bilan munosabatini keskinlashuviga olib kelgan.

Qo‘qon xonligi taxtini Muhammad Alixon (1822-1842) egallagan davrda Buxoro amirligi taxtini Amir Haydar (1820-1826) va Amir Nasrulloxon (1827-

1860) boshqargan. Muhammad Alixon hukmronligi davrida Qo‘qon xonligi siyosiy va iqtisodiy hayotida Buxoro amirligi muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda ikki xonlik O‘rta Osiyodagi yetakchilik mavqeni egallash uchun o‘zaro kurash olib borgan. Amir Haydar Buxoro taxtini boshqargan davrda Qo‘qon xonlari Olimxon (1798-1810), Umarxon (1810-1822) va Muhammad Alixonlar tashqi siyosatda Buxoro amirligidan ancha ustunlikka ega bo‘lganlar. Ikki xonlik o‘rtasidagi talash – Toshkent, O‘ratepa, Xo‘jand, Jizzax, Turkiston kabi hududlarda Qo‘qon xonligining ustunligi kuzatilgan.

O‘z navbatida Qo‘qon xonlari Norbo‘tabiy, Olimxon, Umarxon va Muhammad Alixonlar Buxoro amirligidan mustaqil bo‘lishga intilayotgan Shahrisabz kenagaslari, Miyonqoldagi xitoy-qipchoqlar va Hisor beklklarini doimo qo‘llab quvvatlab turgan. Qo‘qon xonlari va Shahrisabz beklari o‘rtasida qarindoshlik aloqalari mavjud bo‘lib, bu aloqalar xonlik tashkil topgan dastlabki davridayoq o‘rnatilgan edi. Ma‘lumki, Qo‘qon xoni Abdurahimbiy (1721-1734) 1732-yilda Buxoro xonligi ustiga yurish qilgan va Samarqandni egallagan. So‘ngra Shahrisabzga hujum qilgan. Shahrisabz hokimi Abdurahimbiy bilan bitim tuzgan va qizi Oyuchukni unga nikohlab bergan. Qozoq tarixchisi T.K.Beysimbiyev bo‘lg‘usi Qo‘qon xoni Norbo‘tabiyning buvisi va Abdurahimbiyning xotini Oyuchuk Shahrisabz hokimi Ibrohim otaliqning qizi ekanligini ta‘kidlagan [6: 38].

Shuningdek, Shahrisabz kenagalaridan bo‘lgan eshon Hakimto‘ra ham Qo‘qon xonlari bilan doimiy aloqada bo‘lgan. Eshon Hakimto‘ra ikki o‘g‘li Ma‘sumxonto‘ra va Eshonxonto‘ralarga Qo‘qon xoni Norbo‘tabiyning ikki qizini olib bergan. XIX asr tarixchisi Muhammad Hakimxon to‘ra (1802-yilda tug‘ilgan) Ma‘sumxonto‘raning katta o‘g‘li, Norbo‘tabiyning nabirasi, Olimxon va Umarxonlarning jiyani edi. Qo‘qon xoni Muhammad Alixon Muhammad Hakimxonto‘rani avval To‘raqo‘rg‘onga, so‘ng Namangan va Kosonga hokim etib tayinlagan. Keyinchalik esa, ular orasidagi munosabat buzilib, Muhammad Hakimxon to‘ra Qo‘qon xonligidan quvg‘in qilingan. Tohirjon Xo‘jandiyning

fikricha, bu oilaning xon g‘azabiga uchrashi sababi Umarxon o‘limidan keyin Muhammad Hakimxonning onasi Oftob oyim taxtga davogar bo‘ladi va o‘g‘li Chinni to‘rani (bu shaxs haqida “Muntaxab at-tavorix”da biror ma’lumot keltirilmagan. Chinni to‘ra Muhammad Hakimxonning o‘zi bo‘lishi mumkin, chunki uning nomi bobosi Hakimxonto‘ra sharafiga shunday qo‘yilgani haqida asarda ta’kidlab o‘tadi va bunday kishilarni ikki nom bilan atash hozirda ham an’ana bo‘lib kelmoqda) xon etib ko‘tarishga harakat qilishadi **[4: 210]**.

Buxoro amirligi taxtini amir Nasrulloxon egallagan davrdan boshlab ikki mamlakat o‘rtasidagi munosabatlar yanada keskinlashgan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, quyidagi voqea sababli ikki davlat munosabatlari yanada yomonlashgan: Buxoro hukmdori Amir Haydar vafot etgandan so‘ng, dastlab, Buxoro amirligi taxtiga to‘ng‘ich farzand va valiahd sifatida vasiyatga binoan Husayn to‘ra (1797 –1826) o‘tirgan va u Amir Husayn nomi bilan 78 kun amirlik qilgan. Uning amirlik davri 1826-yil 9-oktyabrdan – o‘sha yilning 22-dekabrigacha davom etgan. Amir Husayn to‘satdan xastalanib qolgach, 1826-yilning kech kuzida kichik ukasi Umarxonning zudlik bilan Karmanadan poytaxt Buxoroga yetib kelishini so‘ragan va uni o‘z o‘rniga amir qilib ko‘tarishlarini vasiyat qiladi. Amir Husayn vafot etgach, ba’zi saroy a’yonlari va qo‘shin sarkardalarining yordami bilan Sayyid Mir Umar 1826-yil 23-dekabrda Buxoro amirligiga taxtiga o‘tirgan. Amir Umarxon mang‘itlar sulolasining oltinchi amiri sifatida atigi bir oyga yaqin hukmronlik qilgan **[15: 7-8]**. Saroy a’yonlari va amaldorlarning ko‘pchiligi amir Umarxonning akasi hisoblangan Qarshi hokimi Nasrulloxonni qo‘llab-quvvatlagan va taxtni egallashga da’vat qilgan. Nasrulloxon Nasaf, Samarqand va Miyonqolda turgan lashkarlar bilan birga Buxoroga hujum qiladi. U 70 kun Buxoroni qamal qiladi. Amir Haydarning vaziri Muhammad Hakim qo‘shbegi Nasrullo bilan til biriktirib, unga shahar darvozalarini ochib beradi. Nasrullo 1827-yil aprel oyining boshlarida (Hakimxon To‘raning yozishicha, 1827-yil 18-martda, G.Vamberining fikricha, 22-martda) Buxoro taxtiga yettinchi mang‘it amiri sifatida o‘tiradi. Amir Nasrullo Buxoro taxtiga chiqqach, ukasi

Umarxonni hakimu hukamolarning eng odili bo'lmish Mavlaviy Sharifhoji iltimosiga ko'ra Buxorodan chiqarib yuboradi. Umarxon dastlab Hirotdagi Komronshoh ibn Mahmudshoh huzurida bir muddat yashagan, so'ngra Qo'qonga kelib, bu shaharda istiqomat qilgan. Ma'lumotlarga qaraganda, Qo'qon xoni Muhammad Alixon unga o'z singlisini nikohlab bergan. Umarxonning keyingi hayoti qanday kechganligi va bevaqt o'limi to'g'risida turli manbalarda bir-biriga zid ma'lumotlar mavjud. G.Vamberining yozishicha, Umarxon oradan ko'p o'tmay Qo'qonda vabo kasalligi natijasida vafot etgan. Bu voqea hijriy 1245-(milodiy 1829-yili) bo'lgan. Ost-Indiya kompaniyasining siyosiy vakili A.Byornsning yozishicha, Umarxonning vafotidan so'ng, uning xoki Qo'qondan Buxoroga keltirilib, dafn etilgan. Tarixchi Mirzo Olim Maxdum Hoji bu fikrlarni yanada oydinlashtirib, Umarxon hijriy 1245-yili vabo kasali bilan vafot etganligini, uning jasadi Buxoroga keltirilib, bobosi Muhammad Doniyolbiy qabri oldida dafn etilganligini alohida ta'kidlaydi. Biroq ba'zi tarixchilar Umarxon o'z akasi Amir Nasrullo tomonidan o'ldirilgan, degan fikrlarni ham qayd etishgan. Masalan, tarixchi Mirzo Abdulazim Somiy o'zining "Ta'rix salotini mang'itiya" (1906 – 1907) asarida yozishicha, Umarxon Qo'qonga jo'natilgach, Amir Nasrullo o'z tarafdorlarining qistovi bilan birodari Umarxonni o'ldirish uchun Xayrullohbek ismli qotilni Qo'qonga yuborgan. Xayrullohbek Qo'qonga kelib, Umarxonni o'ldiradi va uning boshini Buxoroga keltirib, Nasrulloxonga ko'rsatadi. Umuman olganda, ukasi Umarxonga yordam berganligi, uni qo'llab quvatlagani uchun ham amir Nasrullo Qo'qon xoni Muhammad Alixondan qattiq g'azablanadi.

Qo'qon xoni Muhammad Alixon va Buxoro amiri Nasrullo o'rtasidagi munosabatlarni rus sharqshunoslari P.I.Demezov va I.V.Vitkevich quyidagicha ta'riflaydi: "Qo'qon xoni Muhammad Alixon Xiva xonligi, Qunduz, Shahrisabz va Hisor beklari bilan Buxoro amirligiga qarshi ittifoq tuzadi. 1834-yil yanvar oyida Qo'qon xoni elchisi Buxoroga keladi va Buxoro amiri Nasrullodan Shahrisabz otalig'ining qizini Muhammad Alixonga unashtirilganini, uni olib ketish uchun 2 minglik qo'qonlik sarbozni chegaradan o'tishi uchun ruxsat so'raydi. Ammo

Nasrulloxon kelinni olib ketish uchun 200 sarboz yetishini, agarda, qo‘qonlik sarbozlar belgilangan vaqtda qaytib ketmasa oqibati yomon bo‘lishi bilan ogohlantiradi. Chunki, bu davrda Amir Nasrullo o‘zini mustaqil deb e‘lon qilgan Shahrisabz bekligini bo‘ysindirish uchun harakat qilayotgan edi. Shuning uchun ham Qo‘qon xonligi tomonidan Shahrisabzni qo‘llab-quvvatlashga urinishi Buxoro uchun katta xavf bo‘lishi mumkinligidan cho‘chir edi” [12: 33-34].

P.I.Demezov va Vitkevichlarning Muhammad Alixon hukmronligi davrida Qo‘qon-Buxoro munosabatlari to‘g‘risida quyidagi ma‘lumoti ham e‘tiborga loyiq. Unga ko‘ra, “1831-yili Konstantinopolga (Istambulga) Xiva orqali yo‘lga chiqqan Qo‘qon xoni elchisi, qaytishda Buxoro orqali keladi. Elchi va uning sheriklarini ko‘pi Eronda vabo yuqtirib olamdan o‘tadi. Elchining o‘g‘li va 5-6 nafar hamrohlari bilan Buxoro orqali vataniga qaytmoqchi bo‘ladi va 1834-yili yanvar oyida Buxoroga kirib keladi va Ismoil Hoji karvonsaroyiga joylashadi. Ular o‘zlari bilan Sulton tomonidan Qo‘qon xoni Muhammad Alixonga sovg‘a sifatida yuborilgan ajoyib qilichni olib kelayotgan edi. Bundan xabar topgan Buxoro amiri Nasrullo qilichni ko‘rmoqchi bo‘ladi va elchining o‘g‘lidan uni olib kelishni talab qiladi. Biroq elchining o‘g‘li qilich g‘ilofda ekanligini, g‘ilof esa sulton muhri bilan muhrlanganligini va muhrni buza olmasligini aytadi. Rad javobini eshitgan amir Nasrullo g‘azablanib, elchilarni shahardan haydab chiqaradi va orqasiga qaytarib yuboradi. Natijada, Qo‘qon elchilari orqasiga qaytib Xiva xonligi hududi orqali Qo‘qonga qaytadi. 1834-yil 10-martda Qo‘qon xoni Muhammad Alixon tomonidan Buxoroga elchi yuboriladi va unga o‘tgan yozda Buxoro qo‘shinlari tomonidan egallab olingan qal’alarini qaytarib berishini va Qo‘qon xoni elchisining Buxorodan haydab chiqarilishi sabablarini so‘rash vazifasi yuklatiladi. Dastlab kelgan elchilar Buxoro amiri Nasrulloxon tomonidan qabul qilinmadi, keyinchalik, qushbegi maslaxati bilan 15-aprel kuni elchilar qabul qilinib, uzoq kutilgan javob: Qo‘qon xoni qaytarilishini talab qilgan qal’alar qaytariladi, Buxorodan haydalgan elchilar uchun uzr so‘rashga majbur bo‘ladi [8: 68-70].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Muhammad Alixon hukmronlik qilgan XIX asr 30-yillarining o'rtalarida ham Qo'qon xonligi Buxoro amirligiga nisbatan o'z ustunlik mavqeini saqlab qolgan.

Amir Nasrullo 1833-yildan – 1856-yilgacha Shahrisabz va Kitobga 32 marta harbiy yurish qilgan. Va nihoyat 1856-yildagina u Shahrisabz va Kitobni o'ziga bo'sundirishga muvaffaq bo'ladi. U dastlabki yurishlari muvaffaqiyatsiz chiqqanidan so'ng Shahrisabzning ittifoqchisi bo'lgan Qo'qon xonligini bo'ysindirishga yoki kuchsizlantirishga harakat qilgan.

Buxoro amirligi Shahrisabz va Hisor bekliklarini bosib olishga urinayotgan davrda Qo'qon xoni Muhammad Alixon bu ikki beklikni qo'llab-quvvatlash bilan birga, amirlikka qarshi harbiy harakatlar ham olib borgan. Xususan, 1834-yil Muhammad Alixon xonlik hududidan chiqib ketgan O'ratepani yana qaytarib olgan.

Yuqoridagi voqealardan so'ng amir Nasrullo Qo'qon xonidan norozi bo'lgan kuchlarni o'z atrofiga to'play boshlagan. O'z navbatida Muhammad Alixon ham Amir Nasrullodan norozi bo'lganlarini Qo'qonga chorlagan. Voqealarning bunday rivojlanishi natijasida, Qo'qon – Buxoro munosabatlari juda keskinlashib ketgan. Buni tarixiy manbalardagi Muhammad Alixon o'z hukmronligining so'nggi yillarida davlatni boshqaruvning mutloq, yakka hokimlik uslubida boshqarishga harakat qilgani, hukumat ishlarini hal qilishda amaldorlar va ulamolar fikri bilan hisoblashmaganligi haqidagi ma'lumotlar tasdiqlaydi. Shuningdek, bu hukmdorning markaziy boshqaruvda yuqori mavqega ega bo'lgan ayrim mansabdorlarni qatl ettirishi va mamlakatdan badarg'a qilishi hokimiyatning zaiflashuviga, muxolifat kuchlarning mamlakat tashqarisida birlashib harakat qilishiga imkon yaratdi. Xususan, bu hukmdorning so'nggi yillardagi faoliyati haqida Is'hoqxon to'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida "Muhammad Alixon fuqarolarga beparvo bo'lib, musohiblari ulamo va fuzalolardan bo'lmay, pandu nasihat eshitmay, eshitsa ham quloq solmay, xususan, keyingi asrida lahvul la'ab ilan bo'lib, ulamoyu fuzalo va a'yonlardan pandu nasihat qilsalar ba'zilarini

o'ldurub va ba'zilarini Farg'onadan chiqarib, Buxoroga badarg'a qilib, nasihat olmay qolgan ekan", – deb qayd etiladi **[11: 105]**.

Muhammad Alixon hukmronligining so'nggi davrlarida xonlikda g'alayonlar kuchayadi, xondan norozi bo'lganlar unga qarshi ochiq kurashish uchun yetarli kuchga ega bo'lmaganligi sababli Buxoro bilan yaqinlashish siyosatini tutadi.

Qo'qon xonligi markaziy hokimiyatida vujudga kelgan bunday vaziyatdan muxolif kuchlar foydalanib, Buxoro amiri Nasrulloxonni gij-gijlab, unga maktub yo'llab, uni Qo'qonga qarshi qo'shin tortishiga muvaffaq bo'ladilar **[13: 20]**.

Amir Nasrulloning Qo'qon xonligiga yurishi to'g'risida turli xil, bir-biriga qarama-qarshi fikrlar mavjud. Ma'lumki, amir Nasrulloxon Xiva va Qo'qon xonliklarini Buxoro atrofida birlashtirishga uringan siyosatchi sifatida Turkiston tarixida muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatning hududiy yaxlitligini tiklash uchun u Qo'qon xonlari tomonidan tortib olingan Bashog'ir, Xo'jand, O'ratepa, Toshkent, Jizzax va Zominni 1840 – 1842-yillar o'rtasida Buxoro amirligiga qaytardi. Bu paytda Qo'qon xonligida ichki vaziyat keskinlashib, yuqori tabaqalar va xalqning xondan noroziligi kuchaygan edi. 1841-yilda Qo'qon xoni Muhammad Alixon o'zini Buxoro amiri Nasrulloxonning noibi sifatida tan olib, o'z ukasi Sulton Mahmudxon foydasiga taxtdan voz kechgan. Ma'lumotlarga ko'ra, amir Nasrulloxonning Qo'qon ustiga ushbu yurishiga Qo'qon xoni Muhammad Alixon (u Madalixon sifatida mashhur edi)ning axloqsizligi va ichkilikka mukkasidan ketganligi asosiy bahona bo'lgan. Xususan, etnograf va sharqshunos V.P. Nalivkin (1852 – 1918) Muhammad Alixon haqida aytgan quyidagi fikrlarini keltirib o'tadi: "U o'jar, injiq, tantiq qilib o'stirilgan, serxarxasha, badjahl, axloqan va jismonan buzilgan. Saroy amaldorlariga may, sharob va ayollar bilan unga xushomadgo'ylik qiladi" **[5: 29]**. Lekin ba'zi bir Qo'qon tarixchilari Muhammad Alixonga berilgan bu ta'riflar aslida noto'g'ri ekanligini qayd etgan. Muhammad Alixon shaxsiga berilgan salbiy fikrlar tarixchi Muhammad Hakimxon to'raga tegishli bo'lgan. Chunki, birinchidan, Muhammad Alixon hokimiyatni egallagan dastlabki

kunidanoq turli yomon niyatli shaxslar Ma'sumxon va Muhammad Hakimxonni yomonlab tuhmat toshlarini yog'dirishlari natijasida ularni haj safari bahonasida mamlakatdan chiqarib yuboradi, ikkinchidan Xonposhsha oyim masalasida Muhammad Alixon va Muhammad Hakimxonlar o'rtasidagi munosabat keskinlashgan. Natijada, Hakimxon To'ra "Muntaxab at-tavorix" ("Tarixlar to'plami") asarida Muhammad Alixon haqida salbiy fikrlarni bildirgan va uning ma'lumotlari boshqa ko'plab tarixchilarga manba bo'lib xizmat qilgan degan fikrlar ham mavjud.

Ayrim tarixiy manbalarga ko'ra, Muhammad Alixon marhum otasi Umarxonning kanizagiga uylangan va undan farzand ko'rgan. Tarixchi va ma'rifatparvar Is'hoqxon to'ra Ibrat (1861 – 1937) o'zining "Tarixi Farg'ona" ("Farg'ona tarixi") asarida keltirib o'tishicha, bu ayolning ismi Podshohxon oyim **[10: 104]** bo'lib, u Farg'ona beklaridan Mahmudbekning qizi hisoblangan va juda husnli juvon bo'lgan. Boshqa bir ma'lumotga ko'ra, bu kanizakning ismi Xonposhsha bo'lib, u juda go'zal va ilmli ayol bo'lgan **[17: 175]**.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, amir Nasrullo o'z bosqinchilik yurishini oqlash uchun go'yo Muhammad Alixon otasi uylanmoqchi bo'lgan kanizakni nikohga olib, shariatga xilof ish tutdi, degan da'vo bilan chiqqan. Is'hoqxon to'ra Ibrat "Tarixi Farg'ona" asarida amir Nasrulloning bu ishiga aslida nimalar sabab bo'lgani xususida quyidagicha yozadi: "Muhammad Alixon anosini oldi, degan so'z rost bo'lmay, buxoriylar qatllarini aybini satri uchun qilg'an qabihalarini tavjihiga chiqarilmish so'zlari ekan. Asl muddao bo'lak ekan. Chunonchi, Umarxon: "olaman", degan Podshohxon oyimni husnini eshitub, g'oyibona maftuni jamol bo'lub, muni anga sabab qilib kelgan ekan... Muhammad Alixonni xalqni ko'ziga osiyu gunohkor ko'rsatib, shariatni poymol qildi, tanbeh darkor, deb kelib, qancha xonzodayu mazluma oyimlarni qatli bag'ayri haq qilib, oxirulamr murod o'shal oyim ekan, olub, muddaosig'a yetib, Buxorog'a olib ketdi" **[9: 101]**.

Mirzoolim Mushrifning "Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin"ida esa amir Nasrullo bosqinining boshqa bir sababiga urg'u beriladi. "1252-sanada

(milodiy 1836-1837-yillar) Fargʻona xoni Muhammad Alixon birla amir Nasrullo oralarida Bashogʻir nom qalʼa taʼmiri xususida munozarat (nizo) boʻldi... Bashogʻir qalʼasi munozari va ham boshqa sabablar ila amir Nasrullo Bahodirxon qoʻshin jamlab, Fargʻona oʻlkasiga yurush qilib, nizomiy askarlari birla osonlik bilan Bashogʻirgʻa istilo qilib, andin Oʻratepa va Xoʻjand shaharlarigʻa doxil boʻlib, andin dorulmulki Fargʻona boʻlib turgan Hoʻqand ustiga kelib, qatl aylab Buxoroga joʻnadi” [2].

Oʻsha davrdagi boshqa muarrixlarning asarlarida ham amir Nasrullo Qoʻqonga qilgan bu bosqin sabablari xususida hamfikrlik koʻzga tashlanadi. Ular barchasi bosqin sababini, avvalo, Muhammad Alixon Qoʻqon xonligi sarhadlarini mustahkamlash uchun amirlikka chegaradosh Bashogʻir qalʼasini yangilaganida, qolaversa, Muhammad Alixon nikohiga olgan kanizak Podshohxonning husn-jamoli taʼrifini eshitgan amir unga gʻoyibona “oshiq” boʻlib qolganida koʻradilar.

Oqibatda, Muhammad Alixonning shariatga zid ishlarni yana davom ettirishi, ikkinchi tomondan, Qoʻqon xonligi hududini uzil-kesil Buxoro amirligiga qoʻshib olish niyati Nasrulloxonni 1842-yil bahorida Qoʻqon ustiga yangi yurish qilishga undaydi. Buning ustiga, Qoʻqon xonligida yangi Qoʻqon xoni Sulton Murodxon va sobiq xon Muhammad Alixonga nisbatan muxolifat va norozilik jiddiy ravishda kuchaygan edi.

1842-yil aprel oyida amir qoʻshini tomonidan xonlik poytaxti Qoʻqon shahri egallanganidan soʻng Muhammad Alixon taqdiri haqida Mirzoolim Mushrif oʻzining “Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin” asarida quyidagilarni bayon etgan: Muhammad Alixon ukasi Sulton Mahmudxon bilan Yormazor hududiga borib, u yerda iloj topmay, aka-uka Boturxon huzuriga kelib shavqat soʻraydilar desa, baʼzilar Andijonga yaqin Oyimqishloqqa borib, Oyimqishloqda tong otguncha aylanib, qorni och va tashna boʻlib, bir kampirning uyiga kirib u yerda uxlab qoladi. Erta tongda amir sarbozlari ularni ushlab keladi va Nasrulloxon farmoni bilan Qoʻqon xoni Sulton Mahmudxon, akasi Muhammad Alixon, uning oʻgʻli Muhammadaminbek uchchalasi Qoʻqondagi Zarrin degan xos imoratga olib

kelinib qatl qilinadi. Shuningdek onasi Mohlaroyim (Nodirabegim), Xushxolbibi va Norbibi, 4 nafar ayolni va boshqa bekozdalarni ham o'ldirtiradi **[14: 20-21]**. Xonposhshoning taqdiri haqida Muhammad Hakimxonning xabar berishicha, Xonposhsho amir Nasrullo bilan ikki oy yashab, o'ttiz sakkiz yoshida dunyodan o'tgan **[18: 177]**.

Bu davrda xonliklar o'rtasidagi urushlar Rossiya imperiyasini manfaatlariga xizmat qilar edi. Ular O'rta Osiyo xonliklarini bir-biriga gij-gijlab kuchsizlantirishga harakat qilar edilar. Bu diplomatiyaning namunalaridan biri – 1842-yil bahorida Qo'qon xonligi amir Nasrullo tomonidan bosib olingach, tez orada Rossiya imperatori Nikolay I (1825-1855) ning amirga yo'llagan maktubi edi. Ikki xonlik o'rtasidagi bu adolatsiz urushning bosh sababchisi amir Nasrullo ekanligini yaxshi bilgan imperator amirning Qo'qondagi g'alabasidan mamnun ekanini bildiradi. Unga go'yo iltifot ko'rsatayotgandek bunday deb yozgan edi: “Qo'qondagi taxt uchun kurashlarni bartaraf qilish zarur. Shundan keyin Turkiston va Toshkent bilan Sirdaryo bo'yigacha bo'lgan yerlar, Jizzaxdan boshlab O'ratepa, Xo'jand, Qo'qon, Marg'ilon va Qashg'ar chegarasigacha bo'lgan yerlar Siz Hazrati oliylarining qo'llarida bo'lib, hukmronlik qilishingizni istaymiz”.

Vaholanki, bu maktubdan atigi uch oy chamasi avval, 1842-yil 25-fevralda Qo'qon xonligi elchisi Muhammad Halil Sohibzoda orqali Muhammad Alixonga yo'llangan maktubida Nikolay I ning o'zi: “Sizning qudratli Rossiya davlati bilan muntazam ravishda do'stona aloqalarda bo'lish istagingizni bilish biz uchun g'oyat yoqimli bo'ldi. Sizning bu yaxshi niyatlaringizni o'z tomonimizdan kamoli ehtirom ila qabul etamiz. Ishonamizki, sizning o'zaro do'stona qo'shnichilik aloqalarini yo'lga qo'yish haqidagi samimiy g'amxo'rliğingiz kelgusida muvaffaqiyatli natijalarga olib keladi. Sizga barcha ezguliklarni tilab qolamiz” deb yozgandi **[1 : 67]**.

Xullas, Amir Nasrullo 1842-yil 26- aprelda Qo'qon xonligi hududining katta qismini Buxoro amirligi tarkibiga qo'shib oldi. Amir Nasrulloxon tomonidan Qo'qonga Samarqand voliyisi (hokimi) lavozimida ishlayotgan Ibrohim parvonachi

mangʻitning (Qoʻqon tarixchilari uni Ibrohim hayol deb tilga olishadi) noib qilib qoldirilishi salbiy oqibatlariga olib kelgan. Noib mahalliy aholiga zulm oʻtkazib, soliqlarni koʻpaytirgan [3: 108]. Natijada, tez orada Qoʻqon qoʻldan ketadi. 1842-yilning yozida, oradan atigi 3 oy oʻtgach, qoʻqonliklar qoʻzgʻalon koʻtarib, qipchoqlar yordamida shaharda turgan buxoroliklar qoʻshinini tor-mor qilishadi va Sheralixon (1842-1845)ni Qoʻqon xonligi taxtiga oʻtqazishadi. Mahalliy tarixchining iborasi bidan aytganda, “..shul vaqtlarda Amir Nasrulloning soqoliga oq paydo boʻlub, uning Xoʻqand qartayturdi, degan soʻzini xalq soʻzlar edilar” [16: 25].

Qoʻqondagi qoʻzgʻolondan dargʻazab boʻlgan amir Nasrullo oʻzining son-sanoqsiz qoʻshini bilan yana Qoʻqon sari yoʻl oladi. Lekin bu safar xonlikni qayta boʻysundirish iloji boʻlmaydi. Amir Qoʻqon qalʼasi devorlari yonida ikki oy chamasi shaharni qamal qilsa ham oʻz maqsadiga erisha olmay turgan bir vaziyatda 26-sentyabrlar chamasida (ramazonning 2-kunida) Olloqulixonning oʻgʻli Rahimqulixon boshchiligidagi qoʻshinlar Buxoro amirligi hududlariga bostirib kiradi. Amir bu haqida xabar topib, Qoʻqonni tashlab 9-oktyabr (ramazon oyining 15-kuni)da Buxoroga keladi [7: 32] va oʻz qoʻshini bilan xivaliklarga qarshi urushishga majbur boʻladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Sodiqov H, Joʻrayev N. Oʻzbekiston tarixi: (Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida) 1-kitob. – T.: “Sharq”, 2011. 67-bet
2. Yusupov Sh. Mashʼum xato yoki gap kanizakda edimi? / «Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati» gazetasi, 2005-yil, – №24. / <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/sharif-yusupov-mash-um-xato-yoki-gap-kanizakda-edimi>
3. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Ubaydulayev Oʻ. Vatan tarixi. – №2. – T.: Sharq, 2010.– B. 108.
4. Абдукаримов Ж. Мухаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асаридаги мактублар ва уларнинг расмий хужжат сифатидаги аҳамияти //

Марказий Осиё тарих расмий ҳужжатларида. VII – XIX асрлар халқаро анжуман материаллари (2020 йил 23 октябрь) - Т.: “Фан” 2021. – Б. 210.

5. Бабабеков Х. Н. История Коканда. –Т.: Фан, 2006. – С. 29.

6. Бейсембиев Т. К. «Тарихи-Шахрухи» как исторический источник. – Алма-ата: Наука, 1987. – С. 38.

7. Бобобеков Ҳ. Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996. – Б. 32.

8. Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П. И. Демезона и Виткевича). – Москва, 1983. – С. 68-70.

9. Исоқхон тўра Иброт. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2020. – Б. 101.

10. Исоқхон тўра Иброт. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2020. – Б. 104.

11. Исоқхон тўра Иброт. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2020. – Б. 105.

12. Мадрахимов З. Ш. Қўқон хонлигининг Бухоро ва Хива хонликлари билан ўзаро алоқалари: магистрлик даражасини олиш учун ёзилган диц. – Наманган, НамДУ, 2004. – Б. 33-34.

13. Мушриф Мирзоолим. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин: «Султонлар насаби ва хоқонлар тарихи» (Қўқон хонлиги тарихи). – Т.: Ғ.Ғулом нашриёти, 1995. – Б. 20.

14. Мушриф Мирзоолим. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин: «Султонлар насаби ва хоқонлар тарихи» (Қўқон хонлиги тарихи). – Т.: Ғ.Ғулом нашриёти, 1995. – Б. 20-21

15. Ражабов Қ. Насруллоҳхон. – Т.: Абу матбуот-консалт, 2011. – Б. 7-8.

16. Ражабов Қ. Насруллоҳхон. – Т.: Абу матбуот-консалт, 2011. –Б. 25.

17. Энвер Хуршут. Амир Умархоннинг канизи // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1989. – №9. – Б. 175.

18. Энвер Хуршут. Амир Умархоннинг канизи // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1989. – №9. – Б. 177.